

А. Ахмет¹, Мехмет Топлу²,
М. Жетпісбаева^{1*}, К.К. Мергенбаева

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Анкара Хажы Байрам Вели университеті, Түркия, Анкара қ.

*Meirkul.7668@gmail.com

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘСКЕРИ ЖУРНАЛИСТИКАСЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Журналистика әлемдік кеңістіктегі өз принциптері мен функцияларын өзгерте отырып, жаһандық мәселелерді шешудегі негізгі компонент болып қалыптасуда. Қоғам моральдық бағдарларды топтастыру үшін түрлі этностар, мәдениеттер, саяси күштер, діндер өкілдері арасындағы массмедиа да неғұрлым сындарлы және қарқынды диалогты қажет етеді. Осының негізінде әлемдік іс-әрекеттерде барынша келісімге, азаматтық қоғам институттары мен билік құрылымдары арасындағы өзара түсіністікке қол жеткізуге болады.

Зерттеу тақырыбы. Мақала отандық әскери журналистиканың тарихы, функциясы, тенденциялары мен кәсіби стандартына негізделген. Әскери журналистиканың БАҚ жүйесіндегі орны сөз болғанда, әлемдік саяси үдерістердің түсініспеушілік тұстары қамтылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – БАҚ пен әскери қатынастардың қазіргі жағдайын көрсету. Әлем тарихы – түрлі деңгейдегі соғыстар мен қақтығыстардың хронологиясынан құралады. Әскери-бұқаралық ақпарат құралдары арасындағы қарым-қатынаста сарбаздардың операцияның құпиялылығына мән беруі және бұқаралық ақпарат құралдарының ақпарат бостандығын талап етуі табиғи қақтығыс тудырады. Сондай-ақ осы тарауда журналистика әлеміндегі әскери журналистік материалдың маңызы толық баяндалады және әскери органдардың ресми баспасөз қызметі мен тәуелсіз журналистер арасында туындайтын мәселелер көрсетіліп, көптеген газет-материалдары пайдаланылады.

Ғылыми жаңашылдығы және практикалық маңыздылығы. Әскери саладағы қазақ тілді зерттемелердің ғылыми дамуы төмен деңгейде екенін атап өтуіміз керек. Өткенге зер салсақ, қазақ журналистикасының тарихында әскери журналистика тарихының өзі қолға толыққанды алынбады. Ғалымдардың өзі әскери тақырыпқа қатысты басты ереже мен теориялық түсініктен хабары болмады. Жұмыстың ғылыми жаңалығы мен практикалық маңыздылығы, міне, осы әскери журналистиканы жаңа деңгейге көтеру. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелерін пайдаланып, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы әскери журналистикамен байланыс нүктесін ашу. Бұл салада сабырлы және жауапты адам ғана іс жүргізе алады.

Қазіргі ғылыми мәселелерді шешу, ахуалын бағалау. Әскери журналистиканың негізгі мақсаты – мақсатты аудиторияға брендті тақырыпты өткізу. Мұндағы қарастырылып отырған тақырып қазақ журналистикасы үшін тың жоба. Сондықтан осы зерттеу арқылы қазіргі ғылыми мәселелерді шешу, ахуалын бағалау негізгі мақсат болып табылады.

Жоғарыда айтқандарды саралай келе, жұмысымыз осы тақырып аясында қазіргі ғылыми мәселелерді шешуге, ахуалын бағалауға үлес қоса алады деп ойлаймыз.

Түйін сөздер: әскери журналистика, стрингер, қақтығыс аймағы, эмоционалды элементтер, тенденциялар, кәсіби стандарттар.

A. Akhmet¹, Mehmet Toplu², M. Zhetpisbaeva^{1*}, K.K. Mergenbayeva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Ankara Haji Bayram Veli University, Turkey, Ankara

*Meirkul.7668@gmail.com

Trends in the development of modern Kazakhstani military journalism

Relevance of the research work. Journalism is becoming the main component in solving global problems, changing its principles and functions in the world space. The mass media also needs a more constructive and intensive dialogue between representatives of different ethnic groups, cultures, political forces, and religions in order to consolidate the moral orientation of society. Based on this, it is possible to achieve maximum consensus in world actions, mutual understanding between civil society institutions and power structures.

Research topic. The article is based on the history, function, trends and professional standard of domestic military journalism. When it comes to the place of military journalism in the media system, it covers the conflicting aspects of world political processes.

The purpose of the research paper is to show the current state of relations between the media and the military. In the relationship between the military and the media, the soldiers' emphasis on the secrecy of the operation and the demands of the media for freedom of information create a natural conflict.

Scientific novelty and practical significance. The scientists themselves did not know the main provisions and theoretical understanding of the military topic. The scientific novelty and practical significance of the work is that it is here that the media take this military theme to a new level.

Solving current scientific problems, assessing the state of affairs. The main goal of military journalism is to convey a branded topic to the target audience. Therefore, this study aims to solve current scientific problems and assess the state of affairs.

After analyzing the above, we think that our work can contribute to solving current scientific problems and assessing the state of affairs within the framework of this topic.

Key words: military journalism, conflict zone, emotional elements, trends, professional standards.

А. Ахмет¹, Мехмет Топлу², М. Жетпісбаева^{1*}, К.К. Мергенбаева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Университет Анкара Хаджи Байрам Вели, Турция, г. Анкара

*Meirkul.7668@gmail.com

Тенденции развития современной казахстанской военной журналистики

Актуальность исследовательской работы. Журналистика становится ключевым компонентом в решении глобальных проблем, меняя свои принципы и функции в мировом пространстве. Общество требует более конструктивного и интенсивного диалога между представителями различных этносов, культур, политических сил, религий для консолидации моральных ориентиров. На основе этого можно добиться максимального согласия в мировых действиях, взаимопонимания между институтами гражданского общества и властными структурами.

Тема исследования. Статья основана на истории, функциях, тенденциях и профессиональном стандарте отечественной военной журналистики. Когда речь идет о месте военной журналистики в системе СМИ, освещаются конфликтные моменты мировых политических процессов.

Цель исследовательской работы – показать современное состояние СМИ и военных отношений. Мировая история складывается из хронологии войн и конфликтов различного уровня. В отношениях между военно-морскими средствами массовой информации отношение солдат к секретности операции и требование свободы информации средствами массовой информации создают естественный конфликт. Также в данной статье подробно освещается значение военного журналистского материала в медиамаркетинге и вопросы, возникающие между официальной пресс-службой военных органов и независимыми журналистами, используются многочисленные газетные материалы.

Научная новизна и практическая значимость. Следует отметить, что научное развитие казахоязычных разработок в военной сфере находится на низком уровне. Если заглянуть в прошлое, то в истории казахской журналистики раздел военной журналистики не получил должного осмысления. Сами ученые не были осведомлены о главном положении и теоретическом понимании военной темы. Научная новизна и практическая значимость работы заключается в том, чтобы вывести военную тему на новый уровень в СМИ.

Решение современных научных проблем, оценка ситуации. Основная цель военной журналистики – донести до целевой аудитории правдивую информацию о военных конфликтах. Данная тема – новый проект для казахской журналистики. Исследование нацелено на решение современных научных проблем в рамках этой темы, в оценку современной ситуации.

Ключевые слова: военная журналистика, стрингер, зона конфликта, эмоциональные элементы, тенденции, профессиональные стандарты.

Кіріспе

Журналистика әлемдік кеңістіктегі өз принциптері мен функцияларын өзгерте отырып, жаһандық мәселелерді шешудегі негізгі компонент болып қалыптасуда. Қоғамдағы моральдық бағдарларды топтастыру үшін түрлі этностар,

мәдениеттер, саяси күштер, діндер өкілдері арасындағы медиағада сындарлы және қарқынды диалогтар қажет. Осының негізінде әлемдік іс-әрекеттерде барынша келісімге, азаматтық қоғам институттары мен билік құрылымдары арасындағы өзара түсіністікке қол жеткізуге болады.

Соңғы жылдардағы статистикаға қарасақ, жауынгерлік іс-қимыл аймағында журналистер санының айтарлықтай өскені аңғарылады. Парсы шығанағында, 1991 жылғы соғыста 1400 журналист, 1999 жылы Косоводағы ұрыс аймағында 3800, 2003 жылғы Ирактағы соғыста 7000 тілші ақпарат таратты. Техникалық прогрестің арқасында БАҚ өкілінің өмір қауіпсіздігі жоғары деңгейде қорғалып, өте сапалы форматтағы аудиовизуальды ақпарат таралады.

Қызметтік борышын орындау барысында жыл сайын жетпіс-сексен журналист қаза табады. Бұл статистикалық мәліметте қақтығыс аймағында қаза табатын журналистер де баршылық. Стрингер немесе фрилансер журналист, тіпті, редакцияның арнайы қызметшісі болсын ұрыс алаңы адам таңдамайды. Әлемдік қақтығыстар: террорлық даулар, шешілмеген саяси-экономикалық, діни мәселелер бойынша кикілжің аймағындағы журналистің өмір қауіпсіздігі зардаппен қабаттас. Балкан, Иракта, Пәкістанда, Мексикада, Филиппинде, Үндістанда, Ауғанстанда және басқа да көптеген елдерде жанжалдарды жариялау БАҚ органдарынның қызметкерлері үшін соңғы журналистік тапсырма іспетті. Саяси, террорлық қақтығыс аймағындағы кикілжің үдеген кезеңде қаза тапқан журналистер саны арта түседі. Мысалы, 2018 жылғы мәліметке назар аударайық. «Соғыс аймағында небәрі 11 айда 44 журналист қаза тапқан. Қаза тапқан журналистердің жартысынан астамы Ауғанстан, Сирия, Мексика, Йемен және Үндістан елдеріне тиесілі. Бұл статистика 180 мемлекетті қамтитынын ескерсек, өте сұмдық жағдаят. Қаза тапқан журналистерден бөлек тұтқында кепілдікке ұсталған журналистердің құтқарылуы екіталай. Мысалы, 2019 жылы 389 журналист темір торға тоғытылып, 57 журналист кепілдікке алынған». Саясат, соғыс тақырыбында жазатын журналистердің өмір қауіпсіздігінің сақталып қалуы ең төменгі деңгейде.

Қақтығыс аймағынан таратылатын ақпарат медиамаркетингте өте құнды, себебі ол экономикалық-саяси тұрғыда аудиторияға маңызы жоғары мәлімет болып есептеледі. Қарулы қақтығыс аймағынан жарияланатын материалдар тұтынушы аудиторияның жағдаятқа пікірін қалыптастыратындықтан, аса жауапкершілікті талап етеді. Нарық заңында тек сұранысы бар тауар өндірілетіні секілді, кез-келген редакция жаңалықты бірінші жариялауға құмар.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Әскери журналистиканың тарихын, функциясын, тенденциялары мен кәсіби стандартын зерттеу барысында, оны әрі қарай талқылау үшін теориялық негіздер дайындалды. Отандық әскери журналистиканың тарихы, функциясы, тенденциялары мен кәсіби стандартына негізделген. Әскери журналистиканың БАҚ жүйесіндегі орны сөз болғанда, әлемдік саяси үдерістердің түсініспейтін тұстары қамтылады. Журналист, өз репортаждарымен қарулы қақтығыстың ішінде өзін қалай ұстау қажеттігін, ашулану, ауырсыну мен аяушылық сезімдері секілді күшті эмоцияларды сезінуге мүмкіндік береді. Сондықтан бұл жұмыстың қоғамдық өзектілігі айқын. Ғылыми тұрғыдан алғанда, әскери журналистердің қызметі мен шығармашылығының түрлі аспектілерін айшықтай түсетін ғылыми дерек аз. Сондықтан осы зерттеу арқылы қазіргі ғылыми мәселелерді шешу, ахуалын бағалау негізгі мақсат болып табылады.

Зерттеу нәтижелері мен пікірталас

«Әскери журналистика – жауынгерлік іс-қимыл (соғыс, террорға қарсы операция, этникалық және діни қақтығыстар) кезінде ресми ақпарат таратуға бағытталған журналистика жанры» (Роберт К., 2001). Г.Р.Державин атындағы Тамбов мемлекеттік университеті оқытушысы А.В. Юрлов: «Әскери журналистика-террористік актілерді, әскери операцияларды, этникалық және діни қақтығыстар туралы ақпарат беретін журналистиканың саласы» деп анықтама береді.

«Әскери БАҚ – бұл маманданған, әскер қызметінің спецификалық жағдайларында жұмыс жасайтын, әскерилердің қоғамдық көзқарасын, саяси пікірін, әлеуметтік рөлін қалыптастыруға әсер ететін, Қарулы Күштердің күнделікті тұрмысын бұқара халыққа насихаттайтын, патриотизмді дамытуға бірден-бір ықпал ететін БАҚ жиынтығы» (Ел.kz, 2016).

Қазақ әскери журналистикасын зерттеуші санаулы ғалымның бірі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты Александр Рожков әскери БАҚ-тың тарихын былайша сипаттайды: «Қазан төңкерісіне дейінгі (1702-1917 ж.ж), Кеңестік кезең (1917-1992 ж.ж), Тәуелсіз Қазақстанда әскери БАҚ-тың қалыптасуы (1992-1996 ж.ж), 1997 жылдан бастап қазіргі кезеңге дейін қалыптасқан БАҚ-тың дамып, кемелденуге талпынысы» (Rathnayake, R, 2017). Бұл тізімнің ішінде Кеңестік кезең бірнеше күрделі бөлініске ие:

1917-1923 ж.ж. Азаматтық соғыс пен революциялық кезең. Бұл аралықта аралас басылымдар, большевиктік және әскери басылымдар жарыққа шықты;

1923-1938 ж.ж. Бұл кезең бейбітшілікпен тұспа-тұс болса да, жанрлық және баспалық тұрғыда дамыған Флот әскери басылымдары мен таза әскери басылымдардың қалыптасу кезеңі;

1938-1941 ж.ж. Бұл аралықта қақтығыс орын алып, әскери басылымдарға сұраныс артты. Халкин-Гол мен Финляндияда орын алған әскери қақтығысқа байланысты дивизиялық көп тиражды басылымдар пайда болды;

1941-1945 ж.ж. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кезең;

1945-1992 ж.ж. КСРО аумағында социализмнің қалыптасу кезеңіндегі әскери БАҚ (Нысанбаев Ә.,1998)

Осы секілді күрделі құрылымдық кезеңдерді басынан өткерген Қазақ әскери журналистикасы қазір бөлек ауқымда дамыған. Әр уақыт кеңістігіне сай әскери үдеріс журналистиканың дамуына тікелей әсер еткен.

Одақ бойынша соғысқа дейін әскери тақырыпта жазатын авторлар жоқтың қасы еді. Жасыратыны жоқ, Финляндиямен соғыс басталып жатқан кезде елімізде әскери тілшілер даярлауға алғашқы нақты қадам жасалды. Мысалы, М.В. Фрунзе атындағы әскери Академия жанынан әскери тілшілердің екі ай мерзімдік курсы 1940 жылы қаңтарында ұйымдастырылды. Онда 40-50-дей жазушы мен талапты журналист оқып шықты. Әскери-саяси академия жанынан әскери тілшілердің тоғыз айлық курсы 1940 жылдың қыркүйек айынан бастап ұйымдастырылды. Оны да 60-қа жуық маман оқып шықты (Князев, А.А.,2018:5)

Профессор С. Қ. Қозыбаев өзінің тарихи-публицистикалық еңбегінде төмендегідей деректерді алға тартады: «Ұлы Отан соғысы жылдары Қызыл Армия қатарында 1000 газет және 15 журнал, ал Әскери-теңіз флотында 143 газет пен 4 журнал баспадан шығарылды. Орта Азияда тұратын ұлттар арасынан жасақталған әскери құрамалар үшін 42 газет пен 7 журнал қағаз бетіне қатталса, оның 16 газеті мен екі журналы қазақ тілінде жарық көрген. Соғыс жылдарында бас-аяғы 4,5 мың әскери журналист тер төксе, оның 200-і Орта Азиядан шыққандар. Соғыстың соңына таман жалпы әскери баспасөздің бір реттік шығарылымының таралымы 3,5 миллион тиражды құрап, әр жауынгердің қолына емін-еркін басылым данасы үлестірілді». Қазақ сарбаздары майдан даласында от пен оқтың

күрсауында жүрсе де, қаламын қолынан тастамай отты жылдардың шежіресін қазақ журналистикасының тарихына жазып кетті». (Гай С, Ли Эн Пек,2019)

Қақтығыс жағайында тарихи кезеңдерде басылымдардың саны артып отырған. Мысалы, Ауған соғысы (1979-1989 ж.ж) уақытында «Сарбаз» басылымы 100 мың таралыммен жарық көрген. Қазірде әлемнің қай түкпірінде төтенше жағдай орын алса да сайт және портал рейтингі көтеріледі. Қорғаныс министрлігі тарапынан жасалатын әскери сөздікте әскери журналист офицер шеніндегі, әскери тыныс-тіршіліктен хабардар етіп отыратын тілші деп сипаттаған. Әскери БАҚ-тың басым бөлігі «Жұмсақ күш концепциясына» сүйеніп, патриоттық бағытта жұмыс істейді. Стрингерлік бағытта жұмыс жасайтын журналистер некен-саяқ. Бұл фактор әрине отандық әскери журналистиканың коммерциялық бағытқа бет бұрмағанының дәлелі. (Аманжол Қ.,2014)

Елімізде 2011 жылы орын алған Жаңаөзен оқиғасынан хабар тарату мәселесіне тоқталайық. Бастапқыда, қақтығыс аймағында Өркен Жоямерген, Шернияз Шағатай репортаж дайындады. Интернет байланысының нашарлауына байланысты ақпараттардың барлығы журналистер Ақтау қаласына барған кезде ғана эфирге шығарылды. «Stan.kz» ақпараттық бейнепорталы қазақ бөлімі редакторы Жұлдыз Төлеу Жаңаөзен аумағына барған соң, 17-30 желтоқсан аралығында қолжетімді ақпарат көздері аудиторияға қайта ұсынылды. Наразылық Шетпедіе жалғасын тапты. Өрт сөндіруші Төребек Төлегенов басына тиген оқтың салдарынан қаза тапты. Осы кезде журналистикада жиі сөз болатын қақтығыс нүктесінде аңғарылатын кадр қазақ тілді аудиторияға Жұлдыз Төлеудің қырағылығы арқылы жол тартты. Жұлдыз Төлеу Шетпедіе полиция бастығына: «Қаза болған жігітке қару қолданған кім?» – деп сұрайды. Полиция басшысы: «Біз», – деп жауап берді. «Неге атасыздар?» – деген журналист сауалына, «Өйткені, ол ана жаққа шығып кетті, бұйрықты орындамады», – деді. «Ана жақ» дегені – халық қой. Полиция басшысына «Халық қылмыс жасады дегенге қандай дәлел ұсынасыз?» – деп сұрақ қойылады. Полиция башысы: «ондай дәлел алған жоқпыз» – деп жауап берген. Бұл да сол кадрда stan.kz порталында сақталған. Ресми дерек пен тәуелсіз БАҚ-тың аражігі қатты аңғарылған ақпараттар аудиторияның көкейіне сан сауалды орнықтырды. Жаңаөзен тұрғындары тарапынан таралған видеолар да адамдардың психоло-

гиясында дүмпу туғызды. Оқиға 9 жыл бұрын орын алса да одан кейінгі қақтығыс аймағынан тараған ақпараттарға қарап қазақ журналистикасында конфликтіден хабар тарату шеберлігін арттыру қажеттігі байқалады.

Қазақстан журналистері де қақтығыс аймағында ақпарат тарату шеберлігінің негізін екінші дүниежүзілік соғыс жылдары қалады. Сол жылдары ақпаратты алу, жариялау ісі жылдамдады. Әрі әскери терминдердің халыққа ұсынылуы, әскер ғылымындағы көп ұғымның жалпыхалықтық санаға жақындауын жиілетті. Ұлтаралық қақтығыс, демонстрация, террорлық актіге байланысты жағдаяттар тұрмысы бейбіт Қазақстанда өте сирек кездеседі. Десек те журналистер өзінің оперативті еңбегінің арқасында этика сызығынан шықпай жоғары деңгейдегі репортаждар дайындап жүр. Сөзіміздің дәлелі болар 2017 жылы Сәния Тойкен журналист әйелдердің халықаралық қоры (IWMF) тағайындаған «Журналистикадағы батылдығы үшін» сыйлығын иеленді. Ол – бұл беделді сыйлықты алған алғашқы қазақстандық журналист. Сәния Тойкеннің материалдары азаматтардың құқығын қорғауға бағытталған. Сәния Азаттыққа берген сұхбатында айтады: «Талай жыл журналистиканың айналасында жүрсем де, қысылып ойлайтынмын. Өзінің құқын қорғап сөйлеп жатқан адаммен сұхбаттаспас бұрын, сұхбат жарияланған соң бұл адамның өміріне қауіп төнбес пе екен деп толғанамын. Мен бұл марапатты құқығын қорғап, бұқпай сөйлей білген қоғам белсенділеріне арнаймын» (Тапаева Н.,2017). Сәния 12 жылда 1526 материал дайындаған. Басым бөлігі қақтығыс аймағынан репортаждар екен.

Демократизацияға бет бұрған қоғамда халықаралық, аймақтық журналистерді қызықтыратын көптеген жағдаяттар болады. Соңғы жылдарда Сербия, Сирия, Ауғанстан, Шешенстан, Украина секілді елдерге шет мемлекеттердің назары ауған. Ол елдерге баруға келіскен БАҚ қызметкерлерінің де табысы орасан. Қақтығыс аймағы – қандайда бір жерде болып жатқан мүдделі топтар арасындағы әскери яки қоғамдық наразылықтың бір-біріне зиян шектіруге дейінгі аралықты қамтыған жері. «Шешенстанда болған қақтығыс кезінде 23 журналист қаза тауып, 30 журналист жарақат алған. Экстремалды аймақта журналистің техникалық құрылғылары, заттары ұрлануы көп кездесетін жағдай» (İNCEOĞLU,2013). Тіпті, әйел журналистердің зорлануы да көп кездеседі. ЮНЕСКО мәліметтері бойынша, әлемдегі БАҚ

қызметкерлерінің 40%-ы әйелдер, соңғы жылдарда өтпелі экономикасы бар елдерде – түрлі себептермен олардың үлесі 80% -ға дейін өсті. Тиісінше, әйелдердің көбі әскери қақтығыстарда ақпарат таратуда – талантты, дәйекті әрі істің соңын не боларын мұқият ойланатындығы БАҚ аудиториясына таныс (Saul, B.,2008)

Арыс қаласында 2019 жылдың 24 маусымында әскери қару-жарақ сақтайтын қоймадағы жарылыс уақытында экстремалды аймақтан таралатын ақпаратты аудиторияға жеткізу оқиылықтарының әлі де бар екенін байқаймыз. Халық арасында тараған жалған ақпараттар, дәл уақытында дайындалмаған сараптамалық материалдардың болмауы БАҚ-тың пікір қалыптастырушы функциясының тиімділігін көрсетті. Қазақ тілді әскери басылымдар тек оқиға орын алған аумақты қалпына келтіру шараларының жүргізіліп жатқанын қаузаумен шектелген. Гарвардтық этика профессоры Кіші Ральф Поттер этикалық пайымдаудың төрт өлшемін біріктіреді. Бұл қорапты журналистер этикалық шешім қабылдау кезеңінде қолданады (ÇUBUKÇU,2005).

1-кесте. Поттер қорабы

Деректер	Адалдық
Құндылықтар	Принциптер

Бұл қорапты отандық журналистердің қақтығыс аймағынан хабар таратқанда қаншалықты қолданатынын пайымдап көрелік. Деректер – автордың оқиға туралы не білетіндігін саралайтын бөлім. БАҚ бейтараптық саясатын толық ұстанбайтындықтан, көптеген журналистер бұл пункте өзі ақпаратты қай формада жеткізгісі келсе, сол жолды таңдап кетеді. Еліміздегі тәуелсіз журналистерді «оппозиционер» деп қабылдаушы аудиторияның пікірін қалыптастырған да осы пункттегі деректердің дұрыс сараланбауы болып табылады. Құндылықтар – бұл сатыда таңдау еркіне қол жеткізген тұлға өз құндылықтарын көрсетеді. Журналистердің ұлттық ассоциациясының этика кодексінде мынадай құндылықтар қарастырылған: шындық, дәлдік, жан-жақтылық, сыйластық, адамгершілік. Бірақ, кезкелген салалық БАҚ үшін негізгі құндылық – шындық. Принциптер – құндылықтарды түрлі этикалық жүйелер арқылы қарастыру, әрекет ету мүмкіндігін құрастыруға жол ашады. Адалдық – процестің бұл сатысында кімге, неге адал екенін анықтау, пайымдауды жетілдіреді. Қоғамға

деген, мамандыққа деген адалдық жолын таңдаған журналист қана жақсы материал дайындауға қол жеткізеді. Отандық журналистикада медиаэтика туралы кітаптар енді шетелдік авторлардан аударылып жатқандықтан, практикалық тұрғыда қателіктер түзелер деп сенеміз. (Dinstein, Yogan, 2010)

Әскери шендегі журналистер коммерциялық тұрғыда айлық пен сыйақы, қаламақы секілді ақшалай кірістер арқылы мемлекет тарапынан қаржыландырылады. Арнаулы ұйымдарға қызмет ететін журналистерге қаражатты қызмет ететін ұйымы бөліп отырады. Қазақстанда көп БАҚ мемлекет тарапынан бөлінетін ақпараттық қолдау көрсету тендерлері арқылы қаржыландырылады. Тендер нормативіне сәйкес, әр БАҚ аудиториясына ұсынатын мерзімді материалдарынан мөлшер бөліп, жыл соңында тендерді игеруіне байланысты есеп тапсырылады. (Гендальф, 2002) Қазақстан Республикасының Парламент депутаты Дархан Мыңбай қаржыландыру жолы тендерге тәуелсіз БАҚ жасау жайлы сауалға мынадай жауап берді: «БАҚ-қа жаңа форматтағы көзқарас қажеттігін қоғам көрсетіп отыр. Санау-

лы телеарна, санаулы газет жұмыс істейтін заман артта қалып, ақпарат құралының саны артты, тенденция жаңарды. Мемлекеттік мекемелерге ақпараттық қолдау көрсетуші тендер – салық төлеушілердің қаржысын тиімді пайдаланудың бір жолы ғана. БАҚ-тағы идеология – насихат үшін, халықты ақпараттандыру үшін, қоғамға ықпал ету үшін керек. Біздегі ең ұрымтал тұс – БАҚ қоғамға ықпалды болатындай қаржы бөлінбейді. Қаражат бөлудің жолы көп, тендер соның тек бір көзі ғана. Шығармашылық ұжым белгілі мақсат қоя білсе, қажет қаражатқа қол жеткізеді. Нәтиженің жақсы болуы үшін жұмыс істей білу керек. Жекеменшік БАҚ көп болса, меншікті қорғау заңы жұмыс істейді. Әрі салық төленетіндіктен, БАҚ арқылы мемлекетке де кіріс кіреді. БАҚ аудиториясын оперативтілігі басым әлеуметтік желіге алдырмауы керек. Мемлекеттік тендерге қатысатын БАҚ саны жыл санап артып келеді, тендердің мөлшері бір қалыпта. Ықпалды, ақылды газет жасау арзан тұрмайды». Бұл зерттеуіміздің шарықтау шегіне жетуі үшін ВВС қызметкерлерінің жалақысына назар аударсақ:

2-кесте. ВВС корпорация қызметкерлерінің жылдық табысы.

Аты-жөні	Бағдарламасы	Жылдық табысы
Крис Эванс	«Тор Gear» автомобильдер таныстырылымы	3 млн фунт
Грий Линкер	«Күн Матчы» спорттық бағдарлама	2 млн фунт
Грэм Нортон	One BBC	850 мың фунт
Клаудия Уинклман	Strictly Come Dancing	450-500 мың фунт
Эндрю Марр	Жексенбілік саяси хабар	500 мың фунт
Джордж Алагая	Жаңалықтар жүргізушісі, документальды бағдарлама жүргізушісі	250-300 мың фунт

ВВС-дің әр аймақтағы меншікті тілшілері 250-150 мың фунт (132250-79350 мың теңге) аралығында жылдық табыс табады. Әскери журналистиканы да БАҚ осы формада комерциялық өрісте дамытса табыс көлемі ұлғаяды. Мысалы, фотограф Джефф Уолл түсірген «Өлі сарбаздар сөйлейді» фото жинағы 1986 жылғы Ауғанстан жерінің қыс мезгілін бейнеледі. Дегенмен, фото жинағы 1992 жылы актерлермен бірлесіп фотосалонда жасалған. Құны –3 666 500 АҚШ доллары. Москвада 2004 жылы өткен тарихи көрмеде бұл коллаж көрсетілуге рұқсат алмады. Фотограф қақтығыс нүктесінен жырақ, яғни, уақыт кеңістігі шынайылықтан жырақ болғандықтан,

туындысының көрермен алдындағы құнын түсіріп алды. Жасанды коллаж осыншалық жоғары нарыққа бағаланса, медиамаркетинг-те соғыс алаңынан түсірілген кадрдың нарығы бұдан да жоғары деген сөз. (Тулупов,2000)

Ресейлік әскери Евгений Поддубныйдың еңбек өтілінен мысал қарастырсақ, Евгений 2008 жылдан қақтығыс аймағынан хабар таратуды қолға алды. Десек те, 2014 жылы «Россия-24» арнасымен бірлесіп, Қырым түбегінен ақпараттар дайындады. Евгенийдің авторлық «Война» бағдарламасы 2015 жылдан бастап эфирге шықты. Евгений Сириядағы қақтығыстан ақпарат таратты. «Война» бағдарламасынан 3 жанрды байқауға болады:

– Қақтығыс аймағынан жаңалықтар шығарылымы. Бағдарламаның алдыңғы шығарылымындағы репортажды толықтыра түсіп, сол кадрларға оқиға нәтижесін қоса баяндайды.

– Соғыс аймағынан тікелей эфирде репортаж жүргізу. Репортаж барысында режисерлар түрлі карталарды, күлталқан болған аймақтардың дрондық түсірілімін көрсетеді.

– Сараптамалық шығарылым. Бұл формат соғыс аймағындағы қандай да бір үдерістің нақты аяқталған сәтінде көрсетіледі. (Droege, 2007)

Әлбетте, елімізде «Война» бағдарламасына ұқсас жобалар жоқ. Бірақ, журналистеріміз қақтығыс аймағынан деректі фильм дайындауды қолға алған. Мысалы, «Таң» арнасы журналист Қасым Аманжолмен бірлесіп дайындаған «Майданнан майданға дейін» деректі фильмі Шығыс Украина мен Қырым түбегінде журналистік зерттеу жасайды. Бағдарлама арнаның апта қорытындысын жасауға арналған «Qazaq news» бағдарламасының эфир уақытында көрсетіледі. Бағдарлама жүргізушісі Қасым Аманжол: «Негізі дәл осы уақытта біздің эфирде «Qazaq news» апта сараптамалық бағдарламасы шығады. Келесі аптадан бастап жеті күндегі ел өміріндегі маңызды оқиғаларды студиямызда сараптап сіздерге ұсынатын боламыз. Бүгінгі эфирде – арнайы жоба. Өкінішке орай біз дайын асқа тік қасық болып үйрендік. Әлемде қаншама қым-қуыт оқиғалар болып жатыр: азаттық үшін, азаматтық құқық үшін, жер үшін, су үшін, діни наным-сенім үшін дүние дүрбелеңге түсіп, күресіп, жан таласуда. Ал біз сол күрестердің барлығын дерлік өзге елдердің ұсынуымен қорытып-сараптауымен ұсынып жатырмыз. Мұның мемлекетіміз үшін, ұлттық қауіпсіздігіміз үшін төндіретін қатері – зор. Сол себепті өз тарапымыздан үн қату мақсатымен Украинаға бардық. Көрдік. Түсірдік. Енді өздеріңізге ұсынамыз!» (Әжібаева Ә, 2019). Журналист Қасым Аманжол қырым татарлары тарапынан ақпарат алған. Журналистік зерттеу 5 жыл ішінде небәрі 4 589 қаралым жинаған. Arthurking 87 логинімен пікір қалдырған көрермен ойын былайша бөлісіпті: «Бұл циникалық (екі жүзді лента), өйткені, бұнда тек ресми үкіметтің позициясы ашылған. Мысалы, ұлттық гвардияның қылмыстары неге көрсетілмеген? Сондықтан бұл провакациялық қауіпті репортаж. Егер Қасым шындықты көрсеткісі келсе, екі жақтың пікірлері қарастырылуы керек. Жалпы көтеріліс, бұл демократиялық жол емес, керісінше ол анархияға апаратын жол. Біздің ақпарат

министрлігі дұрыс шешім қабылдаған, бұндай сапасы төмен, нақты тұжырымы таяз репортаждарды жариялауға болмайды». Қақтығыс аймағында бір журналист екі мүдделі тараптан ақпарат ала алмайды. Журналистің екі тараптан ақпарат алуға ұмтылуы – өмір қауіпсіздігіне зиян келтіретінін ескерген абзал. Әскери журналистиканың қақтығыс аймағынан хабар тарату тенденциясының өскені, аудиторияның сын-пікір білдіруі – әскери журналистиканың жаңа белесінің бастау алғанының айқын көрінісі.

Қазақ әскери баспасөзі – қазақ баспасөзінің біртұтас жүйесіне енетіндіктен оның дамуы мен қалыптасуы қазақ журналистикасының құрамдас бөлігі. XX ғасырдың алғашқы жартысында күрделі саяси қуғын-сүргін жүзеге асып отарлаушы мемлекеттің зобалаңынан халқымыз көп зардап шекті. Қазақ халқының көтерілістер мен толқуларды жиі бастан кешіп, қақтығыстар барысында үндеу мазмұнында әскери ақпараттар ел ішіне, ауыл-аймаққа ауадай қажет болды. Кейбір ғалымдар зерттеуінде толқулар кезінде жасырын газеттердің ел ішінде таралғанын, бірақ, үкіметтік органдар тарапынан көзі жойылғанын айтатындар бар.

Ежелден асқан жауынгерлік рухпен ат үстінде күн кешкен халықты әскери өмірден бөліп қарай алмаймыз. «Кеңес Одағы орнаған кезеңде қазақ әскерилері кәсіби тұрғыдан қалыптасқанымен көптеген қиындықтарды бастан өткерді. Сталиндік саяси қуғын-сүргінге ұшырады, ұлттың қаймағы болған зиялылар түрмеге қамалып, жала жабылды, қарулы күш пен оның салалық басылымдары халықтан жасырын құпия жағдайда құрылып, іс қызметтеріне жалпыға ашық жариялана бермейтін қарулы-қарарлар арқылы басшылық жасалды, нұсқаулар берілді.

Өйтсе де, соған қарамастан әскери журналистика өз ортасын, оқырман қауымын тауып, кәсіби тұрғыда дамыды. Сондықтан әскери журналистиканы кеңес заманында зерттеу мүмкін болмады. Дегенмен, «орнында бар оңалып, 1991 жылы азаттыққа жеткен соң бұрындары әскери құпия саналған осы саланың тарихын зерттеу ісі де біртіндеп жария бола бастады. Алайда бұл саланы жіті зерттеген қомақты ғылыми еңбектер жоқтың қасы».

Әлем тарихы – түрлі деңгейдегі соғыстар мен қақтығыстардың хронологиясынан құралады. Ал бұл формадағы ақпараттың жиынтығы әскери журналистиканың тенденцияларын қалыптастырады. Әскери журналистердің кәсібилік стандарты тенденциялар жаңғырған сайын

түрленіп, жаңа элементтер мен тактикаларға толығады. Ең мұқымы – БАҚ өзегінде әскери материалдардың дайындалуына жол ашу керек. Қазақ тілді аудитория аударылған өнімдерді тұтынуы түсініспеушілікті туындатып, терминдер қолданысының аясын тарылтады. Әлемдік саяси жағдаяттарға сапалы сараптама жасай алатын қазақ тілді аудиторияға ендігі керегі – әлемдік қақтығыс аймағынан дайындалған медиаөнімдер. (Шекарасыз репортерлер, 2018)

Әскери журналистика, қақтығыс аймағынан хабар тарату мәселесі журналистиканың танымал теоретиктері мен шағын медиаэтика мамандары арасында да, маңызды ғылыми зерттеулерде де талқыланады. Бұл мәселеге деген қызығушылық жыл сайын артып келеді. Елімізде әскери-патриоттық бағыттағы журналистика дамығанымен, қақтығыс аймағынан хабар тарату кенжелеп қалып қойды. Мысал, Таяу Шығыстағы соңғы жылдарда болып жатқан қақтығыстан қазақ тілді репортаждың болмауы – үлкен сын.

XXI ғасырда әлемдік соғыс екі алаңда: қақтығыс аймағы мен ақпараттық майданда өрбиді. Елімізден шыққан тұңғыш саяси-әскери журналист Назгүл Кенжетай «Mediameetup» жобасының онлайн-семинарында әскери журналистерде туындайтын дилеммаларға шешім ұсынады. Дегенмен, ұсынылған шешімдер бізде ол деңгейдегі қақтығыс ситуациясы орын алмағандықтан «бөтен» эффект береді. Ол түсінікке қарап отандық журналистиканың әлемдік журналистикаға үн қосуы керектігін түсінеміз. Біздегі әскери журналистикада қақтығыс аймағынан хабар таратуға байланысты мынадай проблемалар бар:

- Қаржыландыру көзінің болмауы;
- Қазақ тілді аудиторияның массалық үлесінің аздығы;
- Қақтығыс аймағындағы түрлі кедергілер, шектеулер.
- Журналистің өмір қауіпсіздігінің қорғалмауы.

Аталған кедергілер жойылса, медиамаркетингте бірнеше жаңашыл бағыттарды қалыптастыруға болар еді.

Еліміз тәуелсіздігін жариялап, еңсесін тіктегелі әскери-патриоттық бағыттағы газет-журнал, телерадиобағдарлама жасау жолға қойылып, тұрақты түрде жарыққа шығып келеді. Соңғы жылдарда қақтығыс аймағынан ақпарат тарату тәжірибесі аудиторияның негізгі сұранысына айналды. Әр БАҚ өз ұсынымын нақтылап, соған сай ақпарат тарататынына дағдыланған адамдар

шенді журналистер мен тәуелсіз тілшілердің ақпаратын санасында өзі саралау үшін қос тараптың медиаөнімін қатар тұтынады. Осы тенденцияға сәйкес әскери журналистиканың нақты зерттеліп, кәсіби стандарты бекітілуі тиіс деп қорытындылаймыз. (Young Martin, 2015)

Қорытынды

Бұл мақалада жаңа Қазақстандағы әскери журналистиканың формасын сипаттадық. Кеңестік заманда көлеңкеде қалып қойған, енжар зерттелген қақтығыс аймағынан хабар тарату ісі жайлы біршама мәліметтерді зерттеуімізде қарастырдық. Экстремалды аймақтан хабар таратушы журналистердің тараптарға мүдделі болуы, ақпарат тұтынушы аудиторияның сыни ойлауына кері әсер етеді. Себебі, қазіргі журналистика тенденциясы – ақпаратты боямасыз, таза жеткізу. Эмоционалды элементтердің хабарға араласуы да – журналистің оғаш қатесі. «Сақшы», «Сарбаз» газеттері, «Айбын» журналы мысалында мақала жазу барысында төмендегідей қорытынды жасалды:

Біріншіден: Қорғаныс министрлігінің баспасөз органы көптеген нормативтік-құқықтық актілермен заңдастырылады. Оның қызметіндегі арнайы құқықтық бағдарламаның болмауы үлкен кемшілік болып табылады. Баспасөз қызметінің инспекторларының нормативтік-құқығын баяндайтын бағдарламаға қажеттілік болғандықтан оны қайта қарау, жетілдіру қажеттілігі туып отыр.

Екіншіден, «Сақшы» газеті – қазақ полициясының айнасы, «Сарбаз» газеті, «Айбын» журналы – тыныштық жаршасы ретінде әскери органдардың байланыс қызметін атқарады.

Үшіншіден, БАҚ-тың пайдалы немесе пайдалы емес жақтары контент талдау арқылы айқындалады.

Төртіншіден: «Сақшы», «Сарбаз» газеттері мен «Айбын» журналы – қазақ әскери журналистикасының негізгі басылымдары болғандықтан, Қазақстан Республикасының Қарулы күштерінің имиджін қалыптастырушы функцияға ие.

Мұндай қасиеттер жоғарыда аталған басылымдардың әскери-патриоттық бағытта жұмыс жасайтындығымен тікелей қатысты. Қазақ әскери журналистикасының тағы бір перспективасы – тәуелсіз БАҚ тарапынан жасалатын материалдар. Қазақ телевизиясында «Майданнан майданға дейін», «Жусан иісі» секілді әлемдік қақтығыс аймағынан хабар беріп, үн қосатын телебағдарламалар жасалды. Елімізде соңғы жылдарда орын алған қақтығыстардан тараған

ақпараттарды да атап өтпеске болмайды. Кезкелген қарулы соғыс мүддесінен туындағанымен, журналистің міндеті тек хабар тарату. Қақтығыс аймағында сарбаз болу мен журналист болу екі сатыда қаралады.

Билік құрылымдарының органы қызметін атқаратын әскери БАҚ-тың басты ерекшелігі мынада: бұл жердегі PR көп жағдайда үгіт-насихатқа байланысты болады. Ал насихат дегеніміз – өте кең аудиторияға арналған белгісіз нысан туралы әңгіме. Мұндайда белгілі, нақты бағыт болмайды.

Әлемдік БАҚ-та әскери журналистиканың аудиториясы өте қарқынды түрде дамып келеді және қақтығыс аймағынан ақпарат алушылардың да саны артуда. Соғыс әрекеттері әлемдік саяси-экономикалық ахуалға қатыстылығы жоғары көрсеткішке ие болғандықтан БАҚ әскери тақырыптарда хабар таратудың санын арттыруда. Материал саны артқан сайын соғыс психологиясы терең зерттеліп, саяси тақырыпта материал дайындай білетін журналистер сұрыпталуда. Әскери журналистика – БАҚ үшін имидж қалыптастырушы нысан ғана емес,

қаражат табуға негіз бола алатын координант. Соғыс хроникасы – әлем тарихының құрамдас бөлігі. Бүгінгі жаңалықты жазу – ертеңгі күннің тарихын жазғанмен тең. Біріншіден, әскери журналистиканың өрісін кеңейту үшін қақтығыс аймағынан хабар тарату ісін зерттеу керек. Басқа мемлекеттердегідей арнайы әскери журналистер дайындау орталығын ашқанымыз дұрыс. Мысалы, Түркия мемлекетінде 2012 жылдан бастап Анадолу Аджансы агенттігінде қақтығыс аймақтарына баратын арнайы тілшілерді оқытып, дайындайды. Соңғы болған қаңтар оқиғасынан кейін біздің де журналистер этикалық, психологиялық, қорғаныс жағынан болсын осындай бір орталық қажет. Екіншіден әлемдегі соңғы жаңалықтарды қалт жібермей бақылап, әскери журналистиканың терминологиялық негізін дамыту керек. Әскери ақпараттар мен соғыс жаңалықтарына басқа мемлекеттерден сілтеме жасамай тікелей таратуға, сол аймақта жүріп денсаулығына ешқандай қауіп төнбеуіне мүмкіндік жасау қажет. Тақырыпты әрі қарай зерттеу тәсілдері осындай.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Аманжол Қ. Майданнан майданға дейін. Журналисттік зерттеу. Таң. 2014.
 Әжібаева Ә. Өнегеге толы өмір. «Сақшы» газеті №48. 2019.
- Современная российская военная журналистика: опыт, проблемы, перспективы (*Modern Russian military journalism: experience, problems, prospects*) / Ред.-сост. М. Погорельский и И. Сафранчук. — М.: Гендальф, 2002. — 147 с.
- ÇUBUKÇU, Mete, Ateş Altında Gazetecilik, Savaş ve Savaş Haberciliği, Metis Yayınları: İstanbul, 2005. – 66.
- Dinstein, Yoram, The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict, Cambridge University Press, (Second Edition 2010), s. 19. Роберт К. Скрытая перспектива. (Hidden perspective) Клаудберри, 2001.
- Droege, Cordula, “The Interplay Between International Humanitarian Law and International Human Rights Law in Situations of Armed Conflict”, Isr. L. Rev., V.40, No.2 (2007), s. 314.
- Журналистика в условиях конфликта: передовой опыт и рекомендации: Пособие с рекомендациями для работников СМИ – К.: «Компания ВАИТЭ», 2016. – 16 б.
- Ел.kz порталы, «Әскери журналистика бастаулары». 2016.
- Гай С, Ли Эн Пек. Медиаэтика. Ұлттық аударма бюросы. Астана. 2019.
- Нысанбаев Ә. Қазақстан: ұлттық энциклопедиясы, – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998.
- İNCEOĞLU, Yasemin, Radikal Gazetesi [Radikal Newspaper], Makaleler, 23.04.2013. – 26 б.
- Князев, А.А. Журналистика конфликта. 2018 халықаралық сыйлық
- Rathnayake, R. M. T. S. K., “Protection of Journalists in Armed Conflicts: An International Law Perspective”, OUSL Journal, Vol. 12, No. 2, (2017), s. 63-73.
- Saul, B., “The International Protection of Journalists in Armed Conflict and Other Violent Situations”, Australian Journal of Human Rights, V.14 (2008), s. 99.
- Suriye haberciliği: Kime güvenmemeli? -2013
- Тапаева Н. Азаттық тілшісі алды. 2017.
- Тулупов. В.Б. Экстремальная журналистика. Учебное пособие. (*Extreme journalism.*) – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2000. -22–б.
- Шекарасыз репортерлер сайты, 2018 году в мире убито 80 журналистов. 2018.
- Young Martin. Opposable truths. 2015.*

References

- Amanjol Q. Maidannan maidanğa deyin [From front to front]. Jýrnalisttik zertteý. Tañ. 2014.
 Äjibaeva Ä. Önegege toly ömir [An exemplary life]. «Saqsby» gazeti №48. 2019.

Sovremennaja rossijskaja voennaja zhurnalistika: opyt, problemy, perspektivy [Modern Russian military journalism: experience, problems, prospects] / Red.-sost. M. Pogorelyj i I. Safranchuk. — M.: Gendal'f, 2002. — 147 s.

ÇUBUKÇU, Mete, Ateş Altında Gazetecilik, Savaş ve Savaş Haberciliği [Journalism Under Fire, War and War Journalism], Metis Yayınları: İstanbul, 2005. — 66.

Dinstein, Yoram, The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict, Cambridge University Press, (Second Edition 2010), s. 19. Robert K. Skrytaja perspektiva. (Hidden perspective) Klaudberri, 2001.

Droege, Cordula, "The Interplay Between International Humanitarian Law and International Human Rights Law in Situations of Armed Conflict", Isr. L. Rev., V.40, No.2 (2007), s. 314.

Jýrnalistika v ýsloviakh konflikta: peredovoi opyt i rekomendatsii: Posobie s rekomendatsiyami dlia rabotnikov SMI. [Journalism in Conflict: Best Practices and Recommendations: A Guidebook for Media Professionals] – K.: «Kompaniia VAITE», 2016. – 16 b.

El.kz portaly, «Әскери журналистика бастаулары» [The origins of military journalism]. 2016.

Gai S, Li En Pek. Mediaetika [Media ethics]. Ul'tyq aýdarma býrosy. Astana. 2019.

Nysanbaev Á. Qazaqstan: ul'tyq entsiklopediia [Kazakhstan: National Encyclopedia], – Almaty: «Qazaq entsiklopediiasy», 1998.

İNCEOĞLU, Yasemin, Radikal Gazetesi [Radikal Newspaper], Makaleler, 23.04.2013. – 26 b.

Kniazev, A.A. Jýrnalistika konflikta [Journalism in conflict]. 2018

Rathnayake, R. M. T. S. K., "Protection of Journalists in Armed Conflicts: An International Law Perspective", OUSL Journal, Vol. 12, No. 2, (2017), s. 63-73.

Saul, B., "The International Protection of Journalists in Armed Conflict and Other Violent Situations", Australian Journal of Human Rights, V.14 (2008), s. 99.

Suriye haberciliği: Kime güvenmemeli [Who not to trust]? -2013.

Tapueva N. Azattyq tilshisi halyqaralyq sylyq aldy [RFE / RL received an international award]. 2017.

Tulupov. V.B. Jekstremal'naja zhurnalistika. Uchebnoe posobie. [Extreme journalism. Tutorial] – Voronezh: Izd-vo VGU, 2000. -22–b.

Shekarasyz reporterler sarty, 2018 godý v mire ibito 80 jýrnalistov [In 2018, 80 journalists will be killed in the world]. 2018.

Young Martin. Opposable truths. 2015.